

Bevidsthedsevolution og menneskelige værdisæt

Den spiraldynamiske udviklingsmodel

Af Jens-Erik Risom

Boulder er en lille amerikansk by på grænsen til Rocky Mountains i Colorado. Den er kendt for at være en rigtig "grøn" by, med økologisk bevidste mennesker, ofte med alternative og spirituelle interesser. Stemningen i byen er ganske rigtig anderledes end normale amerikanske, og for den sags skyld europæiske, byer. Der er en slags bevidst venlighed i atmosfæren, en kredsen om værdier af en anden og blødere art, end main stream-kulturen ellers byder på. Denne atmosfære var en passende ramme for seminaret om "Spiral Dynamics" og "Personal emergence" som jeg sammen med to venner og kolleger i efteråret 2003 var deltager i.

Den texanske psykolog, Don Beck, Ph.D., var rejsefører igennem en udviklingsmodel som i spiralform beskriver menneskelige værdisæt og kulturelle forandringsprocesser. Dette verdensbillede var vi tidligere stødt på hos Ken Wilber og i tidsskriftet "What is Enlighenment?", hvori Beck blev interviewet om sin model. Eller rettere den model han havde lært at kende på universitet hos sin lærer, psykologen, professor Clare W. Graves ved Union College i New York.

CLARE C. GRAVES' FORSKNING

I 1952 begyndte Graves, hvad han betegner som et højdepunkt i sin karriere: en stor undersøgelse af tusindvis af menneskers værdier og livsforestillinger. På baggrund af denne og lignende undersøgelser, der inkluderer mere end 50.000 personer, kunne Graves tegne et dynamisk og evolutionært billede af menneskelig adfærd og af værdier og bevidsthedsformer. Dette billede fik form af en spiral (heraf navnet Spiral Dynamics eller spiraldynamik) som beskriver vejen fra de ældste, mest primitive overlevelsesstrategier til stadigt mere sofistikerede og effektive måder at tackle tilværelsen på. Bag enhver adfærd gemmer der sig et værdisæt, opdagede Graves. Og bag hvert værdisæt gemmer der sig en bevidsthedsform, som sanser og registrerer verden på en specifik måde, afhængigt af de livsomstændigheder, man befinder sig i.

I en fremlæggelse af sine forskningsresultater, i tidsskriftet *The Futurist* i 1974, erklærer Graves: "For mange mennesker ser fremtiden mørk ud på grund af, hvad de synes er et samfundsmæssigt, moralsk sammenbrud, både i den offentlige og den private sfære. Min forskning, gennem mere end 20 år som psykolog interesseret i menneskelige værdier, antyder at der virkelig sker noget med de menneskelige værdisæt, men at det ikke så meget er et sammenbrud som det er tegn på menneskelig sundhed og intelligens. Min forskning viser, at mennesket er ved at lære, at værdier og levemåder, som var gode i én fase af

udviklingen, ikke længere er adækvate på grund af ændrede livsforhold." (1)

Graves skriver videre: "Den fejl, de fleste mennesker begår, når de tænker på menneskelige værdier, er, at de antager, at den menneskelige natur er noget uforanderligt og at der er et enkelt værdisæt efter hvilket, man skal leve. En sådan antagelse er ikke i overensstemmelse med min forskning. Mine data viser, at den menneskelige natur er et åbent, konstant udviklende system, et system som skrider frem gennem kvantespring fra en stabil tilstand til den næste gennem et hierarki af ordnede systemer. Kort fortalt foreslår jeg, at det modne menneskes psykologi er en udfoldende, fremspirende, svingende, spiralisk proces." (1)

Det var denne udfoldende, fremspirende, svingende, spiraliske proces Don Beck og hans medundervisere forsøgte at åbne seminardeltagernes øjne for. Gennem foredrag, musik og visuel input, bl.a. klip fra udvalgte spillefilm, fik vi en intensiv rejse gennem udviklingsspiralen - og antydninger af, hvordan modellen kan omsættes til konkret indsigt og handling.

Hvordan ser modellen så ud? Kort fortalt opdagede Graves, at han kunne kortlægge otte typiske værdisæt, som alle har en specifik historisk baggrund og en særlig kulturel og psykologisk udtryksform. For at lette tilegnelsen hæftede Beck og hans medarbejder Christopher C. Cowan nogle farvekoder til udviklingsspiralen, en farve til hver fase. (2)

For at forklare spredningen af disse værdisæt i den brede befolkning brugte de ordet MEME, der repræsenterer en kode, et bio-psyko-social-spirituelt DNA-program, et blueprint, som spreder sig gennem kulturen og som udfolder sig gennem alle former for kulturelt udtryk. (3) Hver udviklingsfase dramatiserer et bestemt MEME eller værdisæt, individuelt og kollektivt.

Her følger en sammenfattende beskrivelse af de enkelte udviklingsfaser. (4)

BEIGE

Den første fase fik farvekoden *beige*. For hundredetusinder af år siden, tilbage i menneskehedens barndom, før samfundene blev skabt, før myter og ritualer tog form, levede menneskelignende væsener i små grupper, som jægere og samlere. De søgte sammen for at klare sig, for at overleve, for at jage i fællesskab, for at finde en mage, for at beskytte sig mod vind og vejr og truende medskabninger. Adfærd var styret af instinkter og vaner, og bevidsthedsformen endnu dybt rodfæstet i det dyriske. Dette første trin i den menneskelige udvikling varede tusinder af år. Hvis livsomstændighederne for det moderne menneske pludselig skulle blive tilsvarende primitive og arkaiske vil beige blive reaktiveret. Beige er også aktiv hos spædbørn, hos visse senile og demente, mennesker under hungersnød og nogle gange under alvorlig, psykologisk stress.

VIOLET

Den anden fase fik farvekoden *violet*. For måske 50.000 år siden begyndte

smågrupperne at udvikle sig til klaner, til stammer, hvor kendskab til blodsbandene blev noget centralt for overlevelsen. Klanen passede på én og enkeltindividet eksisterede kun i kraft af sin rolle i fællesskabet. Verden blev et magisk sted, hvor gode og onde ånder herskede. Gennem ritualer og tabuer sikredes balancen til den ujordiske verden, til forfædre og totemdyr. Shamanen og høvdingen eller matriarken fokuserede stammens identitet og regelsæt. Det almenjorte, individuelle jeg hørte endnu fremtiden til. Gruppen var det altoverskyggende; uden den var man ikke-eksisterende. Det violette værdisæt er tilstede blandt naturfolk og spiller også en rolle i visse andre grupperinger, hvor tilhørsforholdet understreges af ritualer og fetisher (f.eks. sport-teams).

RØD

Den tredje fase fik farvekoden *rød*. Fasen, hvor enkeltindivider bryder ud af klanens favntag, for på egne præmisser at kæmpe sig frem i verden. Tilværelsen er en jungle, hvori den stærkeste og snedigste vinder. Bærende kvaliteter er impulsivitet, styrke, hensynsløshed, stolthed. Føler ikke skyld, men er bange for skam og for at tabe ansigt. Imperiebyggere, hvor den stærke leder garanterer de lydige undersåtters særlige privilegier (så længe de ikke truer hans position). Mennesket er alene og et rovdyr, der skal beskytte sig mod andre rovdyr. Men der er en primitiv form for selvfølelse og individualitet, som er forskellige fra beiges instinktbaserede reaktionsmønstre. Historisk set udbredt fra for 10.000 år siden, påbegyndelsen af en kollektivt set mandsdomineret udvikling. Idag bl.a. udtrykt af subkulturer som rockere, indvandrerbander og andre voldelige kriminelle.

BLÅ

Den fjerde fase fik farvekoden *blå*. Historisk set fremstået i de store lovgiveres epoke: Moses, Hammurabi, Manu, Fu Shi, der alle formidlede et højere moralkodeks til en menneskehed plaget af det røde værdisæts anarki og destruktivitet. Sammenhængskraften i de stadigt voksende samfund blev sikret med indførelsen af faste regler for adfærd og samkvem med andre. Frem for den uhæmmede udlevelse gennem begær, materielt og seksuelt, og dominans, blev det nu en højere regel, ofte givet fra en guddommelig kilde, som blev gældende. Skyld og straf blev den til del, som ikke ville eller kunne indrette sig. For den der kunne, fik livet mening, orden og formål. Man kender sin pligt og ved hvad der er rigtigt og forkert (det står i den hellige bog og udsiges af præster og andre øvrigheds personer). Ved at gøre det rigtige og kende sin plads i det sociale hierarki sikres belønning i fremtiden, ofte først efter døden, i det evige liv. Kendes idag blandt andet fra bibeltro kredse, fundamentalister af alle slags, traditionalistisk og nationalistisk sindede lag i befolkningen, visse spejderbevægelser og andre moralske grupperinger.

ORANGE

Den femte fase fik farvekoden *orange*. Som reaktion på den sociale kontrol med den enkeltes liv og verdensanskuelse kom den næste fase, den videnskabelige, strategisk tænkende, enkeltmenneskers generobring af muligheden for selv at finde svar og personlig udfoldelse i retning af "det gode liv". Korresponderede med den europæiske renæssance, oplysningstiden og gennembruddet til det moderne, med de første spirer blandt det antikke Grækenlands fremmeste filosoffer. Det handler om at erobre verden, intellektuelt - gennem videnskabelig disciplin og indsigt - og materielt - gennem innovation, kolonialisme og kapitalisme. Det liberale menneskets ledeord - enhver er sin egen lykkes smed - med en vis hensyntagen over for andre (de kunne jo blive den næste kunde i butikken). Bruger løs af klodens ressourcer og tænker ikke meget på de langsigtede konsekvenser. Dette MEME dominerer, samme med det blå, jorden i vor tid. Ca. halvdelen af alle planetens seks milliarder mennesker er ifølge spiraldynamikken identiske med og dermed bærere disse to vædisæt. Men det er det orange, der sætter dagsordenen i det globale rum. Udover i Vesten f.eks. i Kina, hvor de frie markeds kræfter er sluppet løs på baggrund af en blå kontrol.

GRØN

Den sjette fase fik farvekoden *grøn*. Som reaktion på den uhæmmede materialitet, det videnskabelige præsteskab og tilbedelsen af enkeltindividets succes kom de bløde værdier. Atter et fokus på gruppens og fællesskabets behov, men denne gang uden en doktrinær, udefra kommende sandhed. Snarere et ønske om, at den enkelte vender sig indad og gennem egne følelser finder dybere værdier, som kan bringe ham eller hende i samklang med ligesindede. Der er en tro på lighed, enshed, forskelsløshed, koncensus. Ingen kan tage patent på sandheden (dét er den eneste sandhed), alt er relativt, alle hører med i broder- og søsterskabet, så længe de indretter sig under denne tænkning. Der er stor inklusivitet over for minoritetsgrupper og det fremmede, f.eks. indvandrere, andre kulturer, ofte en sværmen for det anderledes, det eksotiske, en følsomhed over for dem som er ringere stillet end én selv. Kaldes også *pluralistisk relativisme*. Bagsiden? En slags postmoderne udgave af janteloven. En urealisme og blødsødenhed i konfrontationen med verdens barske problemer. Positivt en idealisme og en værdsættelse af åndelige værdier, en sans for det egenligt menneskelige.

Disse seks udviklingsfaser har som fællestræk impulsen til overlevelse. Lige fra savannens første mennesker til nutidens forretningsmand og socialrådgiver. Deres bevidsthed er forskellige, deres livssyn og værdisæt er som dag og nat, men opgaven er den samme: at sikre sig og sine i en verden fuld af farer og risiko for sult og vanskæbne. Tilsammen repræsenterer de den første række eller den første orden (på engelsk first tier) i menneskets tilblivelseshistorie. De er ikke

seks isolerede trædesten i evolutionens flod; snarere forskellige landskaber som vandet spiralisk snor sig igennem, med bløde overgange, tilløbsfaser, vandfald og afviklingsprocesser. Og ethvert tidligere trin indfoldes i det nye. Transcenderer og inkluderer, som Ken Wilber formulerer det. Således har den sjette fase alle de fem foregående bevidsthedsformer indfoldet, parate til at udfolde sig igen i det øjeblik livsomstændighederne måtte ændre sig.

DEN ANDEN ORDEN

Spiraldynamikken i Graves formulering postulerer endnu to faser, to fremspirende værdisæt af en anden orden (kaldet second tier). Graves mener at det 20. århundrede frembragte to kollektive bevidsthedsspirer, hvis tilværelsessyn er diametralt anderledes end de første seks.

De to nye bevidsthedsformer, der er tale om, er endnu kun udbredt visse steder, f.eks. i Skandinavien og New Zealand og visse steder i USA. Denne tænkning udfoldes højst blandt én procent af jordens befolkning. Den udspringer af de forandrede livsomstændigheder - at verden i højteknologiens og informationssamfundets tidsalder er blevet en global landsby, som står over for nogle ekstremt vanskelige udfordringer, der ikke synes at kunne løses gennem de første seks strategier. Denne objektive situation er med til at vække de grønne, pluralistisk sindede bevidsthedslag i retning af en mere overordnet forståelse, ikke så meget baseret på følelser, men i højere grad på viden og indsigt. Med Graves' egne ord: "Det nuværende øjeblik er kendetegnet af, at vores samfund forsøger at tackle den vanskeligste og samtidig mest spændende overgang, som menneskearten til dato har stået overfor. Det er ikke bare en overgang til et nyt tilværelsesplan men starten på en helt ny "sats" i den menneskelige symfoni." (5)

GUL

Den syvende fase, den første i den anden orden, har fået farvekoden *gul*. Den er kendetegnet ved, at enkeltindividet igen finder sit personlige ståsted, men denne gang med lydhørhed over for dem, der befinder sig i andre livsomstændigheder og derfor orienterer sig ud fra andre værdisæt. Der er en udtalt evne til at være fleksibel og nytænkende, spontan og selvstændig. Verden ses som en kaotisk organisme, som man med indsigt kan manøvrere hensigtsmæssigt i. Fokus er på hvad der virker og ikke på, hvad man tror på eller mener. Man er ikke bange for hierarkier og forstår evolutionen som en fremadskridende bevægelse imod stadig højere organisationsformer og bevidsthedstrin; de forskellige former for kompetence er et naturligt led i udviklingen. Tilværelsen bliver mindre tvangspræget, med mere fokus på væren og autonomi, herunder synergi gennem forskellighed og uafhængighed i overensstemmelse med andre. Trives i tider med forandring og uvished.

TURKIS

Den ottende fase, den anden i den anden orden, har fået farvekoden *turkis*. Den tager et skridt videre fra GULs autonomi og den ensomhed, der kan ligge i selv at skulle konfrontere og løse opgaverne. Den turkise tænkning er kendetegnet ved et helhedssyn, hvor alt er sammenvævet, i et ordnet, harmonisk mønster, som selv er en del af. Perspektivet er globalt; individet er del af en kollektiv bestræbelse, som forsøger at forholde sig ansvarligt til globale kriser og udfordringer. Følelser knyttes til forståelse. Holistisk, intuitiv. I denne fase fremstår det spirituelle som en naturlig del af helhedsforståelsen, i en ikke-sekterisk forstand.

Selvom det måske højst er en procent af alle mennesker, som er i berøring med den anden ordens tænkning, har den ifølge Beck og Wilber fem procent af al indflydelse. Og den er stigende. Clare Graves skulle have sagt, at når gul er i fuld blomstring, vil verdens befolkning kun være halvt så stor som den er idag. (6)

Tænkning med udspring i den anden orden er på forkant med udviklingen. Interessen for globale forhold, transpersonlig psykologi og integrative bestræbelser er udtryk for denne tendens. Denne tænkning forholder sig inklusivt til hele spiralen. Med Ken Wilbers ord: "Hele spiralens sundhed er den primære ledetråd - ikke en forkærlighed for en bestemt fase." (7) Don Beck formulerer ståstedet således: "Fokus er ikke på forskellige typer mennesker; det er på typer / mennesker." (8) Med andre ord: Intet menneske er en farve. Den enkelte kan være identificeret med og domineret af en bestemt form for tænkning, af bestemte værdier, men har ofte også tilgang til i det mindste nogle af de andre værdisæt. Dette betyder også, at man må skelne mellem hvilke faser man har adgang til mere intellektuelt og så hvor ens "MEME-tyngdepunkt" ligger. Man kan godt tænke gult, men samtidig leve sit faktiske liv, følelsesmæssigt og eksistentielt i de lavere fasers mere selviske verdener.

Samtidig skal der være en parathed hos det enkelte menneske til at sætte sine overbevisninger i bevægelse. "Ligegyldig hvor mange videnskabelige beviser, man lægger på bordet, vil de ikke overbevise de mytisk troende. Uanset hvor megen grøn samhørighedsfølelse, der udtrykkes, vil det ikke gøre indtryk på orange aggression. Uanset hvor meget den fylder, vil en turkis helhedsbevidsthed ikke kunne afhjælpe grøn fjendtlighed. Medmindre mennesket er parat til at udvikle sig videre frem gennem bevidsthedsevolutionens dynamiske spiral." (9)

Wilber fremhæver også, at modellen ikke inkluderer de forskellige bevidsthedstilstande (søvn, drøm, vågen, højere bevidsthed) og ej heller de højere, transpersonlige bevidsthedsformer. Spiraldynamikken repræsenterer primært én udviklingslinie, blandt mange andre, et stykke op ad erkendelsens bjerg. Men det er en linie som elegant beskriver bevidsthedens udviklingshistorie og manifestationen af menneskelige værdisæt i samspil med bestemte

livsbetingelser. Ifølge Wilber er de ikke kun noget man passerer igennem i selvets udfoldelse. De repræsenterer nærværende, permanente egenskaber og løsningsstrategier, som, når de én gang har vist sig, kan aktiveres under passende livsomstændigheder. (10)

Til alle tider har der været mennesker, som gennem træning og bevidst udvikling er brudt igennem til højere bevidsthedstrin, også trin ud over hvad spiraldynamikken beskriver. Det kendes fra mystikken i Øst og Vest. På denne måde kan enkeltmennesker foregribe trin og erfaringer, som først langt senere bliver almengjorte. Det er imidlertid først når tilstrækkelig mange enkeltindivider har erfaringer af det nye, at det vil blive overgangen til det næste trin. Sådan var det med de tidligere faser og sådan vil det sikkert vedvarende være tilfældet. Men, som Wilber fremhæver, var der kun ca. tusind mennesker, som tegnede den italienske renæssance - som jo i spiraldynamikkens lys blev startskuddet til den moderne tidsalder og de værdier, der stadig rider på toppen af evolutionens bølge (11)

KORAL OG DEN TREDIE ORDEN

Afslutningsvist skal det nævnes, at Beck og Cowan har antydnet en niende fase, med farvekoden *koral*, som kunne være i sin vorden. Beck er dog ikke meget for at udtale sig om, hvad det kunne indebære, da dette værdisæt kun er i sin vorden. Den er imidlertid en højere, ikke-selvisk oktav af rød (ligesom turkis ses som en højere oktav af violet), måske med en transegoistisk udgave af, at intet er absolut godt og intet absolut forkert? (12) Wilber derimod er ikke bange for at komme med *sit* bud, som handler om en *tredie* orden (third tier). Foreløbigt primært formuleret i romanen *Boomeritis*, hvor udsagnene lægges i munden på nogle af lærerkræfterne på fiktionens "Integral Institute". Her hedder det bl.a.:

"Når man kommer til den anden ordens turkise niveau, er man i besiddelse af en omfattende *verdenscentrisk*, postkonventionel bevidsthed. Man kan ikke blot blive ét med omgivelserne, men med alle andre mennesker, faktisk med alle følende væsener. På denne måde forbereder turkis eller den anden orden det store spring ind i den tredie orden, eller springet ind i spirituel oplysning - realisationen af, at man er ét med Ånden og således ét med hele skabelsen - som en *direkte erfaring*. ... Tidligere gjorde de spirituelle helte og heltinder netop dette - det udviklede sig til den tredie orden og en enhed med Ånden. Men de var ufatteligt sjældne. Det vi i store træk opdager nu, er at kollektivt set er bevidstheden under udvikling. Tyngepunktet bevæger sig langsomt opad." (13)

Wilbers tanker om progressionen fra den postkonventionelle bevidsthed imod de højere niveauer er beskrevet i hans senere skrifter, bl.a. i hæftet *Integral Spirituality* (14). Også på baggrund af dette synes Graves' model interessant, fordi den artikulerer et syn på den bevidsthedsmæssige overgangsfase mange tænkere, herunder videnskabsfolk og spirituelt praktiserende, i disse år taler om.

MODELLEN I KONKRET ANVENDELSE

At modellen ikke kun er et luftigt, spekulativt anliggende vidner bl.a. Don Becks arbejde i Sydafrika om. Han var konsulent for overgangsregeringen efter apartheidstyret, bl.a. med kontakt til Nelson Mandela. Her forsøgte han at kortlægge MEME-landskabet i det plagede land og fandt en stor diversitet, lige fra violet til gul og måske turkis. Han ser sig selv som en slags ambassadør for modellens grundsyn: at det handler om med respekt at stimulere udviklingen, ligegyldigt hvor i spiralen mennesker er lejret, henimod de næste trin eller igennem en forandring af en given fases negative manifestationer i retning af nogle mere heldige. (15)

Også på et mere personligt plan kan en MEME-analyse give mening. En dybere selvforståelse kan udtrykkes igennem en beskrivelse af, hvor udfoldet og harmonisk (eller begrænset og disharmonisk) ens adgang til de forskellige udviklingsfaser er. Man kan således udarbejde sin egen "MEME-profil", konkret visuelt i farvet karton eller farvede træskiver, som set under ét giver et billede af den aktuelle balance. (16)

Modellen giver i det hele taget et nuanceret sprogr til at tale om mange forskellige menneskelige forhold, sociale omstændigheder og politiske begivenheder. Det at læse en avis kan blive en helt ny oplevelse. Mellem linierne kan afkodes en dybereliggende virkelighed, et MEME-landskab, der sætter artiklen ind i en langt større sammenhæng, end forfatteren måske selv er klar over.

For rigtig at give mening må modellen imidlertid læses fra de højere udviklingsfasers perpektiv, ideelt fra gul eller turkis. Da Beck på et tidspunkt undrede sig over den relativt store interesse for modellen i Skandinavien, tog han sig selv i det og udbrød: "Nå ja, modellen forudsiger det jo." Det er kun med adgang til gul tænkning, at en virkelig interesse for spiraldynamikken kan vækkes. Og det er kun med en bred basis i grøn tænkning og tilsvarende livsomstændigheder, som f.eks. i de nordiske velfærdssamfund, at det gule, integrative niveau mere bredt kan bryde frem. Hvis denne teori er rigtig, bliver Skandinavien måske et rigtigt interessant sted at opholde sig de næste årtier. (17)

NOTER

(1) The Futurist, 1974, s. 74.

(2) . Don Beck og Christopher Cowan: *Spiral Dynamics*, 1996, s. 67: "In the mid-1970s we made up a color-code for the vMEMEs and use it for simplicity." Se også s. 67 for en gennemgang af farvernes symbolik.

(3) *What Is Enlightenment # 22*, 2002 s. 110.

(4) Beskrivelserne er bl.a. inspireret af *Spiral Dynamics*, Ken Wilber: *Integral Psychology*, Claire Graves: "Human Nature Prepares for a Momentous Leap",

The Futurist, 1974, Claire Graves: "The Psychological Map", *Personal Management*, dec. 1983, samt Jessica Roemischer: "The Never-Ending Upward Quest", *What Is Enlightenment* # 22, 2002.

(5) Citeret fra *What Is Enlightenment*, # 22, 2002.

(6) Ifølge Don Beck på "Personal Emergence"-seminar i Boulder 2003.

(7) Ken Wilber: *Integral Psychology*, 2000 s. 231.

(8) *Integral Psychology* s. 42.

(9) *Integral Psychology* s. 230.

(10) *Integral Psychology* s. 48.

(11) Video med Ken Wilber fra www.integralnaked.org om spiraldynamik og amerikansk indenrigspolitik.

(12) Ifølge Don Beck på "Personal Emergence"-seminar i Boulder 2003.

(13) Ken Wilber: *Boomeritis*, 2002, s. 274.

(14) Ken Wilber: *Integral Spirituality*, 2005.

(15) *What Is Enlightenment* # 22, 2002.

(16) F.eks. efterprøvet i undervisning af SpiralSeminars, København og Nr. Snede 2005, info@spiralseminars.dk

(17) Interview med Don Beck, "Transforming the Nordic region", 2003, www.spiraldynamics.se

Andre kilder:

Don Becks organisation: www.spiraldynamics.net

Christopher C. Cowans organisation: www.spiraldynamics.org

og www.clarewgraves.com

Ken Wilbers organisation: www.integralinstitute.org

Bjørn Kassøe Andersen: "Et perspektiv som baner vej for udvikling", www.direction.dk

Clare Graves: *The Never-Ending Upward Quest*, 2006

Artiklen er et bearbejdet uddrag af et kapitel i **På sporet af elefanten – vejvisere til sundhed, selvkendskab og spiritualitet**, Borgens forlag 2007, © Jens-Erik Risom.